

ТЕМА 5. ВІКТИМОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ

План:

1. Поняття детермінації віктимної поведінки
2. Механізм індивідуальної віктимної поведінки та його елементи
3. Рівні (класифікація) детермінант віктимної поведінки

1. Поняття детермінації віктимної поведінки

Кожен злочин являє собою акт поведінки. При навмисному злочині ця поведінка має більш або менш повну оцінку особою як самої поведінки, так і її наслідку. Разом з тим, при аналізі злочину не можна відділяти злочинця від конкретної життєвої обстановки, в якій він діє. Злочини людини неможливо ізолювати від ситуації, яка їх спричинила і визначила за формою та змістом. Аналізуючи злочин, неможливо оцінити його в кримінологічному плані доти, доки не будуть розглянуті усі внутрішні зв'язки обставин, які в сукупності сприяли можливості його вчинення, тією або іншою мірою вплинули на результати злочинної діяльності, визначили рішучість злочинця та мотиви його поведінки. Для того, щоб аналіз причин злочинів був об'єктивним, необхідно враховувати весь комплекс чинників, що створюють замкнений причинний ланцюг, останнім елементом якого є злочин. Вивчення цього причинного ланцюга здебільшого приводить за межі конкретної кримінальної ситуації, відкриваючи можливість оцінити сукупність обставин, які визначили формування не тільки конкретного злочинного наміру, а й загалом антисуспільної установки особи, визначивши негативну лінію поведінки злочинця.

Однією з найактуальніших і порівняно мало опрацьованих проблем є проблема детермінації віктимної поведінки.

Проблема детермінації є однією з центральних. Детермінізм – це найбільш загальна категорія, що характеризує виникнення явищ, що досліджуємо в природі та суспільстві. Це стосується, насамперед, залежності одних явищ, процесів та станів від інших. Єдність та багатогранність світу ґрунтується на загальності зв'язків. У концепції діалектичного детермінізму основний принцип – це принцип універсальної взаємодії. При дослідженні взаємодії явищ необхідним є аналіз їх сторін, процесу їх існування, а також оцінка зміни сторін взаємодії.

Детермінізм пояснює, чому саме відповідний процес відбувався так, а не інакше, чому виникло саме це явище, які саме умови, що його породжують, та рівень стійкості цього процесу.

Уся поведінка людини підпорядковується законам причинності. Існують об'єктивні причини, через які людина може вчинити той або інший вчинок, існує і наслідок – вчинення суспільно небезпечного та протиправного діяння відносно до іншої особи. Але який “механізм” цього процесу, у чому існує специфіка причинних зв'язків у поведінці людини – ці питання недостатньо досліджені.

Різноманітні види закономірностей залежності між явищами охоплюються поняттям детермінації. Це поняття значно ширше причинного зв'язку. Але, разом з тим, останнє є більш конкретним та змістовним. Як різновид закономірного зв'язку, причинність має певні ознаки: загальність, необоротність, просторова та часова непереривність, за своєю природою вона має генетичний характер.

Філософська категорія причинності відображає один із найбільш загальних, фундаментальних законів об'єктивного світу. Цей закон поширюється на всі явища та процеси природи й суспільства, як індивідуальні, так і масові, у тому числі й ті, що мають вірогідний (стохастичний) характер і підпорядковуються статистичним закономірностям.

Кримінологія прагне розкрити причини та умови не тільки індивідуальної поведінки, а й злочинності в цілому, що являє собою статистичну сукупність.

У злочинній поведінці людини чергуються в різних формах індивідуальні та масові процеси. Так, вплив багатьох різноманітних соціальних чинників на особу в процесі її формування змінюється конкретним актом індивідуальної поведінки; разом з тим сукупність окремих таких актів призводить до масових явищ, що підпорядковуються статистичним закономірностям.

Причинна залежність виявляється у двох значеннях.

По-перше, кожна причина породжує декілька наслідків, а кожний наслідок є результатом дії декількох обставин (низки причин та умов). Ця багатозначність виявляється в кожному конкретному випадку та загалом.

По-друге, існує і специфічна вірогідна сторона багатозначності причинного зв'язку. Вона складається з того, що при заміні деякої умови, навіть при тій же причині, з'являється інший результат. Тому різноманітна поведінка людей під впливом одних і тих самих обставин і ускладнює його передбачення. У статистичній сукупності, де умови зазвичай різноманітні, під впливом однакових причин виникає "спектр" різноманітних наслідків (в яких виявляється певна закономірність). Що стосується віктимності, то це виражається в тому, що існують різноманітні форми поведінки людей, які їй сприяють, хоча причини можуть бути одні й ті ж самі.

Причинний зв'язок, що пояснює процес віктимізації особи, не тільки довгий та складний, а й різноманітний; він стосується різноманітних соціальних та природних явищ, різних форм руху матерії.

До основних елементів причинного зв'язку належать такі елементи.

Причина охоплює те, що передує процесу віктимізації особи: період формування особи, її взаємодії з конкретною життєвою ситуацією. На цьому етапі переважають статистичні закономірності. Причинний зв'язок розвивається, головним чином, у середовищі соціальних явищ; вони мають інформаційний характер.

Наслідок містить у собі розвиток причинного зв'язку від акту поведінки особи до настання злочинного результату. Вольовий акт жертви злочину виявляється у фізичному або інформаційному впливі на зовнішнє середовище. Це зовнішні причинні зв'язки, що мають більш вузький характер динамічного впливу.

Особа потерпілого з його свідомістю та вольовими якостями – центральний елемент, що пов'язує причину та наслідок.

Причинний зв'язок має інформаційну природу. Складний механізм причинного зв'язку складається внаслідок взаємодії причин та умов, причин головних та другорядних, подій закономірних та випадкових.

У філософській та юридичній літературі розрізняють повну та специфічну причину. Під повною причиною розуміють сукупність усіх обставин, за яких неминуче настає цей наслідок. Це поняття включає в себе не тільки причину у вузькому значенні слова (специфічну причину явища), але і всі необхідні та достатні умови. Умовами називається комплекс явищ, що самі не можуть породжувати безпосередньо це явище – наслідок, але супроводжують причину в просторі та часі, впливаючи на них, забезпечуючи певний їх розвиток, необхідний для виникнення наслідку. Відмінність між причинами та умовами відносна, вона має значення лише тільки для конкретних явищ. У широкому значенні умови є також причинами подій, тому що без них вони не могли відбутися. Інколи причини та умови можуть мінятися місцями.

Що стосується віктимної поведінки як соціального явища, розмежування причин та умов з урахуванням їх зміни та стабільності дає можливість відокремити змінні соціальні явища від деяких постійно діючих (демографічних, кліматичних та ін.) природних факторів.

Вивчення причинних зв'язків у сфері злочинної поведінки являє собою багатогранне та складне завдання. Труднощі пов'язані ще з тим, що загальний механізм людської поведінки ще не вивчено повністю ні в соціологічному, ні в психологічному плані.

Тому сьогодні необхідно визначити причинні зв'язки при детермінації віктимної поведінки, вказати на ті з них, які мають найбільш важливе значення.

Причинність розглядається як один із видів детермінації, що визначає лише генетичний зв'язок, який розкриває те, з чого виникло це явище, як відбувався процес, що його породжував, встановлює факт зв'язку між тим, що породжувало, і його результатом. Причинність визначається як об'єктивно існуючі відносини між явищами, при яких одне або декілька взаємодіючих явищ (причина) породжує інше явище (наслідок).

При детерміністському підході віктимність являє собою результат не однозначного впливу одного з факторів, а складної, багатопланової детермінації, у тому числі й самодетермінації.

Злочинність як система антисоціальних людських учинків детермінується багатьма факторами, значення яких нерівноцінне. Теоретично важливо визначити те середовище, де криміногенність найбільш стійка і тому може вважатися детермінантою злочинності.

Процес детермінації віктимної поведінки являє собою складну взаємодію різноманітних форм зв'язку, не тільки причинних, а й функціональних, статистичних, зв'язку стану тощо.

Функціональна залежність відображає об'єктивну відповідність, паралелізм в існуванні та зміні двох факторів. Статистичний зв'язок виявляється у зміні характеру розподілу одного фактора залежно від зміни

іншого. Окремий вид статистичного зв'язку – кореляційна залежність. У цьому випадку береться середнє значення фактора, явища. Якщо виявляється, що розподіл одного явища прямо пропорційно розподілу іншого, кореляція має позитивний характер, якщо навпаки – негативний. Кореляційна залежність визначає певну галузь пошуку і свідчить про причинний зв'язок. Але також необхідно враховувати, що такий зв'язок може бути складним, опосередкованим іншими обставинами. Зв'язок стану характеризується тим, що один стан будь-якого явища в цей момент за конкретних умов визначає стан цього явища в інший момент.

Фактори віктимної поведінки за своїм значенням можуть бути психологічними, біологічними, економічними, соціально-політичними тощо. У кримінології існує поділ усіх детермінант злочинності на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні існують незалежно від волі людей. Це, насамперед, соціальні суперечності, що прямо не залежать від свідомості та волі населення, але наслідування попередніх епох зберігає стан напруги в суспільстві і сприяє злочинності.

До суб'єктивних належить усе особистісне, людське, залежне від людей: їх свідомість, звички, цінності орієнтації, мораль, право, політичні погляди, традиції тощо. Суб'єктивною детермінантою віктимної поведінки вважають також несвідомі елементи психіки, психічне здоров'я людей, а також їх спадкові особливості. Вони породжуються тими ж негативними моральними і психологічними явищами та особистісними якостями, що і причини злочинності. Вони об'єктивізуються не тільки в злочинності, а й в умовах, що сприяють віктимній поведінці.

Із кримінологічної точки зору, потерпілий (особа та його поведінка, як позитивна, так і негативна) поряд із приводом, причинами та умовами вчинення злочину є самостійним компонентом криміногенної ситуації. Тому питання про неправомірну поведінку потерпілого, що призвела до вчинення злочину, є дискусійним.

Причини та умови вчинення злочинів можуть бути пов'язані як з особою самого злочинця, так і із ситуацією (саме з особою та поведінкою потерпілого, обставинами вчинення злочину). Але все це не означає, що особа та поведінка потерпілого, привід, час і місце злочину є причинами вчинення злочину, передусім “вина потерпілого” може бути умовами реалізації антисуспільної та асоціальної установки й дефектів правосвідомості суб'єкта при вчиненні конкретного злочину, обставинами, що сприяють його вчиненню.

Так, наприклад особистісні якості та характер потерпілого можуть сприяти вчиненню необережного злочину або вплинути на формування та реалізацію наміру суб'єкта злочину, визначити його спрямованість та характер його дій, штовхнути його у сприятливі ситуації на вчинення суспільно небезпечного діяння.

У поведінці потерпілого, яка створює обстановку, що сприяє вчиненню злочину, необхідно виділити два якісно різних типи:

1) поведінка (поштовх), що характеризується провокацією (поштовхом) до вчинення злочину (наприклад, образа);

2) поведінка, що створює об'єктивну можливість вчинення злочину, хоча і не виступає як привід (наприклад, дія потерпілого, що сприяє аварійній обстановці)¹.

Якщо особа та поведінка лише сприяють злочинному посяганням, то вони створюють об'єктивні сприятливі для злочину умови, що прискорюють формування злочинного наміру та полегшують його реалізацію. Як правило, винний свідомо використовує таку ситуацію для досягнення своєї мети.

Провокуюча роль потерпілого створює реальну можливість для вчинення злочину, вона є умовою для суспільно небезпечної поведінки з боку винного, його негативної реакції на дії потерпілого.

Визначення провокуючих обставин, що належать до особи і поведінки потерпілого, залежить, насамперед, від характеру вчиненого злочину і характеру дій потерпілого. Так, наприклад, при вбивствах провокуючу роль відіграє аморальна або неправомірна поведінка, що породжує агресивність, гнів та інші негативні емоції та стан винного. Навмисне вбивство виникає під впливом фізичного насильства, побиття, знущань, грубого та жорстокого ставлення, погроз, поставлення у тяжке матеріальне становище.

При вчиненні зґвалтувань провокування статевого акту відбувається під впливом легковажної або аморальної поведінки потерпілої особи, що викликає ілюзію сексуальної доступності передбачаємого партнера, створює ситуацію, яка містить реальну можливість для сексуального нападу – так звану ситуацію ризику. У деяких злочинах насильницького характеру (вбивства та зґвалтування) звичайно виступають ті обставини, що виражають послаблений та безпорадний стан потерпілого, його обмежену здатність протистояти насиллю (неповнолітній вік та похилий, фізичне нездужання, психічні дефекти, сильне сп'яніння тощо).

Корисливим злочинам сприяють легковажність та аморальні вчинки потерпілого: безвідповідальне ставлення до охорони майна, нерозбірливість при виборі знайомих, зайва довіра до незнайомих “друзів” та сторонніх людей, спільне вживання спиртних напоїв та інші обставини.

Розмежування в конкретному злочинному акті провокуючих та сприяючих чинників, що притаманні особі та поведінці потерпілого, – питання факту, який виражає різну роль у злочинному генезисі причин та умов антисуспільної поведінки. Якщо обставини, що характеризують потерпілого, є причиною вчиненого злочину, тобто створювали реальну можливість суспільно небезпечної поведінки з боку винного, то такі обставини повинні бути визнані провокуючими. Це має велике значення для визначення ролі особи потерпілого в механізмі індивідуальної віктимної поведінки.

¹ Див.: Ривман Д.В. Некоторые вопросы изучения личности и поведения потерпевшего от преступления // Преступность и ее предупреждение. – Л.: Ленингр. гос. ун-т. 1971. – С. 84.

Значне місце в багатьох випадках учинення злочинів посідає “нейтральна” поведінка потерпілого, не створюючи суттєвих умов для полегшення кримінального акту або перешкоджаючи останньому. Як правило, це фактична бездіяльність потерпілого, який:

- не підозрює про посягання через відсутність на місці злочину (крадіжки);

- не встигає вжити певних заходів або здійснити будь-які дії для свого захисту у зв'язку з раптовістю та стрімкістю нападу (злочини проти особи);

- бездіяльність у зв'язку з тим, що воля потерпілого паралізована страхом, спричиненим погрозами та насильством із боку винного (вбивства, звалтування, пограбування, розбої).

При всьому різноманітті ситуацій, що передують злочину і входять до його складу, існують типові риси, пов'язані з поведінкою потерпілого. Це не лише фактична схожість ситуацій, а й типовість поведінки потерпілого у причинних зв'язках механізму злочину.

Кримінологічна ситуація виступає у вигляді закінченої кримінологічної системи, що включає в себе всі обставини конкретного злочину, де процес формування особи злочинця є етапом (і одночасно елементом, що входить до його складу).

2. Механізм індивідуальної віктимної поведінки та його елементи

Одним із найважливіших завдань кримінальної віктимології є розкриття механізму індивідуальної віктимної поведінки та виявлення найбільш типових форм взаємодії потерпілого зі злочинцем.

Віктимна поведінка людини – це процес, який складається не тільки з дій, що змінюють зовнішній стан, але й включають у себе психологічні явища та процеси, що призводять до них, а також визначають механізм протиправного вчинку.

У генезисі злочину значне місце належить механізму віктимної поведінки.

Кожний злочин являє собою акт поведінки людини. У психології поведінка визначається як довільна активність особи, тобто така активність, за якою визнана свідомо переслідувана мета і є можливість контролю за ходом процесів, що розгортаються². Отже, мається на увазі свідомо поведінка особи (вона може бути негативна, помилкова, асоціальна). Поведінка людини розгортається у часі та просторі, такий процес має зовнішню (об'єктивну) та внутрішню (суб'єктивну) сторони. Зовнішня сторона відтворюється у формі дії, що спрямована на певний об'єкт (або у формі бездіяльності), внутрішня, суб'єктивна, сторона не тільки супроводжує цю дію (бездіяльність), але й попереджає її. Маємо на увазі передбачення вчинку, уявне його моделювання. Ці процеси, що характеризують довільну активність суб'єкта, являють собою елементи

поведінки особи, яка на своїй заключній стадії виражається у зовнішньому акті (вчинку), впливаючи на об'єкт.

“Вчинок – не просто дія, фактично це результат дії, доцільність якої людина усвідомлює ще до її вчинення. Кожний вчинок отримує певну оцінку не тільки самої особи, але й інших людей. Залежно від відповідного вчинку, інтересів та потреб суспільства, він або схвалюється, або засуджується³.

“Поведінка” має певну структуру, яка послідовно розгортається у співвідношенні з логікою внутрішніх (психічних) процесів та зовнішніх (об'єктивних) обставин місця та часу. Взаємодію цих процесів та обставин можливо назвати механізмом віктимної поведінки особи. Така схема дає можливість охарактеризувати віктимну поведінку та її механізм.

Злочин за своєю психічною структурою, як правило, не відрізняється від інших учинків людей. Фактори, що впливають на нього, можуть бути специфічними, але їх соціально-психологічна природа така сама, як і правомірних дій. Визначення злочину характеризує його як поняття соціально-історичне та правове, та його специфічні ознаки не порушують основних якостей, притаманних будь-якому людському вчинку.

Аналізу механізму злочинної поведінки присвячено монографію “Механізм злочинної поведінки”, де детально розглянуто: мотивацію злочину, роль конкретної життєвої ситуації, прийняття злочинцем рішення та інші елементи генезису злочину. Також визначено механізм злочинної поведінки як взаємозв'язок та взаємодію зовнішніх факторів об'єктивної дійсності з внутрішніми психічними процесами та станом, що детермінують рішення вчинити злочин, які спрямовують і контролюють його виконання. Таке визначення спрямувало на аналіз як зовнішньої ситуації злочину, так і особи злочинця⁴. Ця модель була доповнена ще одним елементом – посткримінальною поведінкою. У посібнику з кримінології⁵ було розглянуто декілька нових структур. По-перше, схема механізму організованої злочинної діяльності, яка демонструє, що наступні злочини можуть зароджуватися в різний час – на першому етапі мотивації, при прийнятті рішення, на етапі його виконання та після цього. По-друге, схема взаємодії елементів злочинності, яка відображає особливості типології індивідуальної злочинної поведінки (умисне, ситуативне тощо)⁶.

У вітчизняній кримінологічній літературі поняття механізму злочинної поведінки охарактеризовано досить докладно. Зазначено, що цей механізм являє собою динамічне явище, визначене взаємодією елементів, що входять до його складу. У загальному вигляді він визначається як переробка особою впливу зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування відношення до діяльності та діяльність, що визначається психологічними процесами та заборонами кримінального

3 Див.: Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. – К., 1977. – С. 29.

4 Див.: Механизм преступного поведения. – М., 1981.

5 Див.: Кримінологія / Под ред. А.И. Долговой. – М., 1997. – С. 70.

6 Див.: Там само. – С. 82_88.

закону⁷. Елементи механізму злочинної поведінки – це психічні процеси та стани, які розглядаються не в статичі, а в динаміці у взаємодії з факторами зовнішнього середовища, які детермінують цю поведінку.

У генезісі злочинної поведінки окреме місце належить механізму віктимної поведінки. Механізм віктимної поведінки за своєю суттю охоплює поведінку людини, винної особи, ситуацію, в якій особа стає жертвою злочину, її безпосередні причини. Зрозуміло, що жодний зовнішній акт скоєння свідомого вчинку, у тому числі й злочину, не є спонтанним, він завжди підготовлений більш або менш тривалим періодом виникнення мотивів, планування діяння та прийняття рішення про його здійснення. Йому завжди передують низка етапів психічної діяльності суб'єкта, які послідовно формують спрямованість вчинку та його фактичне виконання. Віктимна поведінка людини є процес, який розгортається як у просторі, так і в часі. Він складається не тільки із самих дій, що змінюють зовнішнє середовище, але й з попередніх психологічних процесів та явищ, що визначають генезис протиправного вчинку.

У багатьох випадках, що призводять до злочинного посягання, найважливішою обставиною виступає поведінка жертви злочину. Злочинець та жертва злочину, як це не парадоксально, взаємодіють, а інколи безпосередньо спілкуються протягом тривалого періоду. Жертва злочину, таким чином вносить значний внесок у посягання, що спрямовано проти неї. Більше того, взаємодія злочинця та жертви злочину за певних обставин може призвести до взаємних посягань, до інверсії стану “злочинець”, “жертва”, до поєднання в одній особі двох соціально-кримінологічних, а іноді й кримінально-процесуальних ролей, протилежних одна одній (“злочинець – жертва”, “підсудний – потерпілий”). Саме це сприяє виникненню ситуації, що значною мірою породжує проблему потерпілого від злочину, його вини та відповідальності, проблему наслідків реалізації потенційної віктимності.

Дуже важливо визначити місце обставин, що належать до особи та поведінки потерпілого, їх взаємозв'язку “особа – ситуація – діяння”. Це необхідно для розкриття механізму індивідуальної віктимної поведінки.

Характер та наслідки формування особи відіграють головну роль у генезісі віктимної поведінки. Ні біологічні якості людини, ні короткостроковий, а інколи й випадковий вплив зовнішньої ситуації, а весь життєвий шлях індивідуума визначає зміст більшості його вчинків. Соціальні та психологічні якості особи: її політичні, моральні та інші погляди, навички та звички, особливості поведінки та характеру – формуються протягом усього життя людини, у результаті взаємодії з навколишнім середовищем.

Механізм індивідуальної злочинної поведінки включає в себе три основних блоки: 1) мотивацію злочину; 2) планування злочинних дій; 3) виконання злочинів та настання суспільно небезпечних наслідків. Третій

блок характеризує злочин як зовнішній акт суспільно небезпечної та протиправної поведінки.

Особа та поведінка потерпілого відіграють самостійну роль у механізмі причин та умов, їх неможливо змішувати та ототожнювати з іншими компонентами ситуації.

Кожний з основних блоків являє собою утворення, яке включає в себе різноманітні психічні стани та процеси, вплив зовнішнього середовища, прийняття людиною рішення та зворотні зв'язки.

Визначення індивідуальної віктимної поведінки потребує аналізу всіх елементів, взаємодія між якими і формує цю злочинну поведінку.

У кримінології використовуються такі поняття: мотив, мотивація, мотивування. Термін “мотив” можливо розглядати як такий психологічний феномен, який спонукає до вчинку, дії. Кримінологічний аспект найбільш повно відобразив у своєму визначенні К.Є. Ігошев: “Мотив злочинної поведінки можливо визначити як сформульоване під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності та відображає ставлення особи до того, на що спрямована злочинна діяльність”⁸.

Ширше значення має поняття мотивації “...як процесу визначення особою характеру та спрямованості її поведінки, процесу формування її мотиву. Мотив же є результатом цього процесу”⁹. Це поняття має три визначення: по-перше, розуміється сам метод “...самоуправління особи через систему стійких спонукань, тобто через мотиви”¹⁰; по-друге, – це процес формування мотиву злочину, його розвиток, реалізація у фактичних злочинних діях; по-третє, поняття мотивації вживається і для характеристики сукупності мотивів, властивих тій або іншій особі, або тій або іншій формі поведінки(складна мотивація, суперечлива змінна, динамічна мотивація тощо).

Мотивація не охоплює всього механізму індивідуальної віктимної поведінки. Вона лише його частина. Кримінальне законодавство передбачає в багатьох своїх статтях визначення мотиву як обов'язкової або факультативної ознаки. Мотив як внутрішнє спонукання не є чимось злочинним, він стає таким, коли виступає елементом суб'єктивної сторони, забороненої кримінальним законом дії.

Мотивація індивідуальної віктимної поведінки пов'язана з об'єктивними умовами соціального середовища, вона відображає минуле, теперішній час та майбутній тих соціальних ситуацій, в яких діє індивід, органічний зв'язок суб'єкта з умовами формування його особи та об'єктивними суспільними відносинами, з пануючими у суспільстві та соціальній групі, та належними особі поглядами, ціннісними орієнтаціями, а також із соціальними оцінками поведінки, стимулами й санкціями соціального контролю. Поза суспільством немає особистості, соціальної

8 Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974. – С. 66.

9 Криминалогические основы уголовного права. – Томск, 1981. – С. 115.

10 Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974. – С. 88.

поведінки, немає її мотивації. Зовнішнє середовище впливає на мотивацію індивідуальної віктимної поведінки не безпосередньо, а відображається через внутрішні умови – психічні риси особи, її погляди та установки, потреби та ціннісні орієнтації (які були сформовані під впливом зовнішніх умов).

Основою мотивації індивідуальної віктимної поведінки є людські потреби. Потреби людини відображають її залежність від зовнішнього світу. Вони спрямовані на підвищення рівня пристосування людини до навколишнього фізичного та соціального середовища. У зв'язку з цим потреби людини є "... вихідним спонуканням її до діяльності: дякуючи їм у них вона виступає як активна, діюча істота"¹¹.

Людська потреба для того, щоб породити мотив поведінки, повинна актуалізуватися, тобто перетворитися з пасивної форми в активну. Бажання негайно задовольнити цю потребу виникає під впливом певних зовнішніх обставин. Так, матеріальні потреби індивідів задовольняються повсякденно, але можуть актуалізуватися при виникненні можливості заробити зайві гроші або навпаки, при погіршенні матеріального становища. У цих випадках актуалізація потреб виникає внаслідок взаємодії особи з об'єктивним соціальним середовищем – із ситуацією, в якій опинився суб'єкт і в якій йому доведеться діяти. При цьому починає працювати механізм планування та здійснення вчинку, який відповідав би задоволенню певної потреби, навіть усупереч перешкоді, що виникла. У структурі цього механізму велику роль відіграє емоційний стан особи.

Регулятором діяльності спільності виступають групові потреби, колективні інтереси та мотивація, а також групові норми поведінки – формальні та неформальні, предметні та норми спілкування¹².

Групові потреби, інтереси та мотивація спільно з груповими соціальними нормами спрямовані на реалізацію двох основних форм групової діяльності: предметної за типом суб'єкт – об'єкт та спілкування за типом суб'єкт – суб'єкт. Вони не втрачають при цьому змісту детермінант колективної діяльності. Специфіка їх полягає в регуляції внутрішньо групового спілкування, міжособистісних стосунків. Таке вивчення дозволяє виділити обставини, що сприяють груповій віктимній поведінці.

Відомо, що в багатьох випадках особа стає жертвою злочину під впливом гострих емоційних станів. Початкові елементи механізму індивідуальної віктимної поведінки під впливом нахилу та емоцій такі самі, як і при раціональній поведінці. Але потім структура розгортання механізму змінюється: на цій стадії емоції настільки охоплюють потенційну жертву злочину, що психологічний процес вибору цілі, засобів, правової та моральної оцінки вчиненого згортається, стає формальним, тоді перехід до дії настає після появи образу бажаного об'єкта.

¹¹ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 626.

¹² Див.: Обозов Н.Н. Межличностные отношения. – Л., 1979; Азеев В.С. Психология межгрупповых отношений. – М., 1983; Бобнева М.Н. Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 1978; Социальная психология. Краткий очерк. – М., 1975. – С. 25.; Буева Л.П. Деятельность как объект социальной психологии. – М., 1975; Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М., 1972.

Поєднання антисуспільної спрямованості особи, слабкого розвитку інтелекту та емоційного збудження спричиняє неспроможність дії механізмів внутрішнього контролю.

Потреба суб'єкта задовольнити актуальну або потенціальну потребу суперечить об'єктивній дійсності. При цьому виникає проблемна ситуація, тобто сукупність обставин, що потребують виходу, швидкого прийняття рішення. Така ситуація є чинником, що актуалізує потреби і мотивує відповідну поведінку (правомірну або злочинну).

Можливість незаконним шляхом задовольнити свої потреби збігається з проблемною ситуацією – це провокуюча ситуація. Тому проблемні ситуації в багатьох випадках можна розглядати як виникнення незаконних можливостей для задоволення потреб.

Якщо розглядати механізм індивідуальної віктимної поведінки – потреби, плани, нахили, то необхідно визначити систему ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації стимулюють мотиви поведінки, що склалися, та закріплюють антисоціальну лінію поведінки. Ціннісні орієнтації засвоюються людиною в різноманітних соціальних групах, в яких вона перебуває, працює, вчиться, проводить вільний час. Засвоєння цих орієнтацій тісно пов'язано зі ступенем адаптованості особи до способу життя, звичок, потреб цих груп.

В основі індивідуальної віктимної поведінки, яка порушує встановлені правові норми, лежить інша система цінностей та правил, що закріплена в правових та моральних нормах. Виходячи з цього положення, вчені визначають специфічною рисою особи жертви злочину антисуспільну установку¹³. Системи ціннісних орієнтацій неоднакові у представників різних верств населення, вони розрізняються залежно від індивідуальних особливостей особистості. Але, водночас, можливо виділити типові для тієї або іншої групи найбільш поширені, які панують у свідомості системи ціннісних орієнтацій.

Корислива орієнтація особи – зневага до соціальних та правових норм. Особи з вираженою корисливою орієнтацією характеризуються такими рисами: прагнення до легкої наживи, бажання отримати матеріальні блага, непрацюючи; визначення матеріальних цінностей головними в житті; духовне спустошення, переконаність у всесильному значенні грошей.

Разом із корисливою системою цінностей у механізмі індивідуальної віктимної поведінки виявляється насильницька орієнтація особи, яка характеризується такими стереотипами поведінки, що передбачають насилля як звичайний засіб досягнення мети. Цій орієнтації властиві жорстокість, зневага до норм поведінки, байдуже ставлення до людського життя.

У деяких випадках ціннісні орієнтації особи та її потреби і нахили можуть збігатися. Корислива орієнтація ґрунтується на гіпертрофованих матеріальних потребах суб'єкта, а інколи й сама породжує їх. Ціннісні

орієнтації включають у себе не тільки думку про суспільний обов'язок, а й уяву про моральні та правові норми, ставлення до них індивіду (групи), готовність дотримуватися, або відсутність такої готовності. Моральну та правову свідомість можливо розглядати як елементи системи ціннісних орієнтацій – певні інструменти соціального та психологічного контролю, які перешкоджають розвитку того причинного зв'язку, що призводить до правопорушення. Якщо свідомість досить розвинута, вона попередить протиправну дію, а інакше вона не може служити таким бар'єром. Вченими давно визнано, що правова свідомість – складна частина групової та індивідуальної свідомості, яка виконує пізнавальні, оціночні та регулятивні функції. Пізнавальні функції правосвідомості забезпечуються знанням права, оціночним функціям відповідає система думок з юридичних питань (ставлення до права). Дія регулятивних функцій виявляється в правових орієнтаціях, установках та навиках правової поведінки.

Жертва злочину є головним елементом механізму злочинної поведінки. Соціальні контакти і вся сфера спілкування можуть змінюватися. Усі зміни в особі жертви злочину, її поведінці та сфері спілкування після початку злочинних дій залежать від різноманітних чинників, з яких ми виділяємо: а) особливості злочинця – його моральні, психологічні, демографічні, інтелектуальні, рольові та інші характеристики; б) особливості ситуації вчинення злочину – сприятлива, несприятлива або нейтральна для продовження злочину й доведення його до кінця.

Традиційний погляд на злочин – це уявлення індивідуального вчинку, який містить ознаки складу злочину. Але жоден учинок людини не може бути вчинено у фізичній або соціальній ізоляції, тим більш, якщо його вчинено в групі. У цьому випадку, проблема міжособистісної взаємодії у процесі вчинення злочину не обмежується віктимологічним аспектом. Злочинець взаємодіє не тільки з майбутньою жертвою, а й іншими людьми. До групових чинників, які мають кримінологічне значення, належать: склад групи (особи, які притягувалися до кримінальної відповідальності, неповнолітні тощо), особисті характеристики її членів (погляди, інтереси, цінносні орієнтації тощо), мета її створення, стосунки між членами групи, норми поведінки, рівень згурпованості, термін існування, минулий досвід спільної діяльності, методи впливу один на одного тощо. Роль групового чинника чітко проявляється при аналізі злочинних дій, коли група втягує одну особу в груповий злочин, що вже почався. Це є взаємодія, при якій настрої та вчинки окремих осіб детермінують поведінку інших. У цих умовах зменшується страх перед можливими наслідками: кожний з учасників, розраховуючи на допомогу іншого, діє більш впевнено та рішуче, що підвищує інтенсивність та суспільну небезпеку дій всіх співучасників. Іноді рішення приймаються без обміркування нормативних принципів та ціннісних категорій, тому що вони випливають з антисуспільної поведінки групи осіб, стали для них типовими. У такому випадку діють так звані групові соціальні норми, які суперечать суспільним інтересам та уявленням.

Механізм групової віктимної поведінки являє собою взаємодію як зовнішніх факторів об'єктивної дійсності, так і внутрішнього процесу і стану, які призводять до рішення вчинити злочин. Механізм характеризується переробкою особистістю впливу зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування ставлення до діяльності та діяльності, що визначається психологічними процесами й заборонена кримінальним законом.

Поведінка жертви, її конкретні дії можуть спричиняти у злочинця стан агресивності, ненависті, афекту та спровокувати правопорушника на вчинення злочину.

У повсякденному житті люди вступають між собою в різноманітні громадські, побутові, особисті зв'язки та стосунки. У процесі цих зв'язків між ними можуть виникати ділові, товариські, ворожі або нейтральні стосунки. Вони базуються на різноманітних психічних процесах людей – симпатій або антипатій, емоційного підйому або пасивності, страху тощо.

Специфічні взаємостосунки між потенційною жертвою та злочинцем об'єктивно можуть виникнути на основі різноманітних зв'язків та призвести до конфліктної ситуації.

Із проблемою взаємовідносин потенційного злочинця та можливого потерпілого безпосередньо пов'язано питання про так звану вину жертви. Оскільки приводом багатьох конкретних злочинів виступає неправильна, негативна поведінка самих потерпілих, можна розглядати вину жертви в зародженні та розвитку таких деліктів.

Вина жертви – складне та багатопланове явище. Вона являє собою соціально-психологічну категорію, що не збігається з обсягом вини в праві. Остання виявляється у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого ним протиправного діяння і тому є необхідним елементом, ознакою суб'єктивної сторони будь-якого правопорушення. Вина жертви виступає як один із приводів протиправного діяння, не може належати до суб'єктивного аспекту складу злочинів, а перебуває серед елементів його об'єктивної сторони, саме так, як і інші обставини, що сприяють злочину. У цьому відмінність вини у кримінальному праві та віктимології. Вина у кримінальній віктимології – поняття широкіше. Вона виражається в порушенні будь-яких соціальних норм, за винятком норм юридичних, коли віктимологічний аспект поведінки суб'єкта виступає на другий план і переважає аспект правовий, тобто потерпілий по одному злочину може бути винним у вчиненні іншого.

Винною є така поведінка, для якої характерно свідоме або несвідоме ставлення до результату злочинного діяння і містить причинні фактори, що впливають на протиправну поведінку злочинця.

Є люди, для яких характерна підвищена здатність стати жертвою злочинного посягання. Така здатність може бути винною або невинною. Перша виявляється в неналежній поведінці потенційної жертви, яка стає одним із причинно-наслідкових факторів зародження та розвитку злочину.

Невинною здатністю стати жертвою злочину потрібно вважати підвищену здатність окремих людей, пов'язану не з негативною поведінкою, а з якостями їх особи (соціальними, психічними, демографічними тощо).

Як винна, так і невинна здатність може бути індивідуальною та груповою. Підвищеною здатністю ставати жертвами злочинів на рівні винної групової здатності володіють алкоголіки, особи, які характеризуються розбещеністю тощо. Групова невинна здатність властива деяким категоріям осіб у зв'язку з виконанням їх службових, професійних обов'язків.

Винна поведінка потерпілого здебільшого виявляється у формі провокаційних дій (бездіяльності), необережності або доведення себе до безпорадного стану.

Але найбільш поширеним видом винної поведінки жертви злочину є провокаційні дії з боку потерпілого відносно до особи, яка завдала шкоди, або найближчого її оточення. Провокаційна поведінка потерпілого завжди має негативний характер.

Взаємовідносини між злочинцем та його жертвою не зводяться лише до проблеми вини потерпілого. Приводом для вчинення злочину є не тільки негативна поведінка потерпілого. Взаємовідносини, що складаються між потенційним злочинцем та можливою жертвою, на основі яких зароджується злочин, називають специфічними. Вони виникають на основі можливих зв'язків та взаємовідносин. Але не сам характер соціальних зв'язків та стосунків між людьми неминуче створює той чи інший конфлікт, що породжує злочин, а лише суб'єктивні особистісні якості, насамперед злочинця, а згодом і жертви, що в певній ситуації можуть призвести до злочину, тому що характерною особливістю жодної конфліктної ситуації є те, що вона потребує від людини прийняття певного рішення, вольового вибору варіанта своєї поведінки.

Злочинець та жертва впливають один на одного. Форми та ступінь цього впливу достатньо різноманітні і здійснюється цей вплив не тільки в момент вчинення злочину, але і в докримінальній ситуації.

Фактори, що визначають конкретну жертву, поділяють на три групи:

перша – фактори, що пов'язані з особистісними якостями жертви злочину;

друга – фактори, що пов'язані із соціальним становищем жертви злочину;

третья – фактори, що характеризують поведінку жертви злочину.

Системою вибору злочинцем своєї жертви управляють не тільки різноманітні фактори, а й певні передумови взаємовідносин між злочинцем та його жертвою. Саме наявність віктимологічних передумов пояснює підвищену здатність однієї людини ставати жертвою злочину, бути більш "привабливою" для злочинця, ніж інша особа, яка не перебуває під впливом таких передумов.

Виділяють три види стосунків між злочинцем та його жертвою: невизначені, передбачувальні та випадкові.

Невизначені взаємостосунки злочинця та його жертви будуються за ініціативою правопорушника та на пасивній ролі потерпілого в генезисі протиправного діяння. Тому для зародження таких взаємостосунків характерні вибір злочинцем своєї жертви та відносна короткостроковість їх розвитку.

Передумови зародження, розвитку та кінцевих результатів невизначених взаємостосунків між потенційним злочинцем та можливою жертвою можна поділити на дві групи. Перша – передумови, що сприяють зародженню злочинного наміру і на цій основі вибору можливої жертви. Друга – передумови, що полегшують реалізацію правопорушником злочинного наміру.

Передбачувальні – це такі взаємостосунки між потенційним злочинцем та можливою жертвою, в основу зародження та розвитку яких покладено особистісні якості, особливості поведінки, умови життя або інші обставини, що пов'язані з особою потерпілого. При такому типі взаємостосунків жертва визначена задовго до злочинної дії. Подібні взаємостосунки характеризуються відносною тривалістю (інколи багаторічною) з моменту зародження наміру до його реалізації, а також тим, що базуються на більш або менш сталих зв'язках між злочинцем та його жертвою.

Соціальний стан потенційної жертви, спосіб життя, особливості поведінки у сукупності з факторами та передумовами взаємостосунків із потенційним злочинцем можуть сприяти зародженню у свідомості останнього злочинного наміру, стимулювати його антисуспільну установку, спосіб та засоби вчинення злочину.

Випадкові відносини між злочинцем та його жертвою виникають безпосередньо і не залежать від волі, бажання та прагнення жодного учасника подій. При випадкових взаємовідносинах поведінка жертви відіграє, як правило, нейтральну роль у генезисі злочину, а в діях правопорушника відсутній прямий умисел. Такий вид взаємостосунків характерний для злочинів, учинених з необережності, а не на основі віктимності потерпілого. Здебільшого між злочинцем та його жертвою не прослідковується жодних стосунків або зв'язків, нерідко вони навіть не знайомі один з одним.

Попередні умови, тобто можливість зародження, розвитку та кінцевих результатів взаємостосунків між злочинцем та жертвою, у відповідності з їх роллю в генезисі протиправного діяння можна поділити на дві групи. Перша група – передумови, що сприяють зародженню злочинного наміру і на цій основі – вибору можливої жертви. Друга – передумови, що полегшують реалізацію злочинного наміру правопорушника.

Таким чином, становище потенційної жертви злочинного наміру, спосіб її життя, особливості її поведінки у сукупності з факторами та передумовами взаємостосунків із потенційним правопорушником можуть сприяти зародженню у свідомості особи злочинного наміру, стимулювати її антисуспільну установку, вибрати спосіб вчинення злочину. Але разом

з тим, поведінка можливої жертви інколи ослаблює злочинну реакцію потенційного правопорушника, викликає його симпатію, страх тощо.

Все це залежить у кожному конкретному випадку від умов, місця, часу, інших обставин становлення та розвитку взаєностосунків між злочинцем та його жертвою, а також від особистих якостей потенційної жертви, що здійснює суттєвий вплив як на характер його окремих дій, так і на поведінку загалом.

Характеризуючи обставини, що сприяють зародженню і розвитку протиправного діяння, необхідно звернути увагу на те, що в генезисі злочину суттєву роль відіграє характер стосунків потерпілого не тільки з правопорушниками, а й з іншими людьми, що були пов'язані з ними в момент учинення злочину. Такі стосунки можуть впливати як позитивно, так і негативно на поведінку потенційної жертви. Наслідком цього може бути як вчинення злочину, так і навпаки. Аналіз таких взаєностосунків необхідно враховувати при визначенні заходів віктимологічної профілактики.

3. Рівні (класифікація) детермінант віктимної поведінки

При визначенні детермінант віктимної поведінки необхідно, насамперед, звернутися до особистісних якостей і поведінки жертв злочину та ситуації, що детермінують злочинні дії.

Зв'язок між жертвою та злочинцем виявляється на декількох рівнях. Верхній – моральна та світоглядна спрямованість особи до цілі та змісту життя.

Середній рівень диспозиції особи створюють базові соціальні установки в тій чи іншій сфері діяльності.

Нижчий рівень системи диспозицій становлять фіксовані (цільові) установки, що виникають у певних ситуаціях. На їх основі здійснюються певні вчинки – дії, що інколи суперечать свідомим ціннісним орієнтаціям особи. У мотивації поведінки, крім зазначених рівнів, беруть участь елементарні психологічні установки, що лежать в основі кожної активності. Від цих установок залежить вибір способу діяльності. Підструктура спрямованості особи, хоча і визнається головною в процесі регуляції діяльності, але не є її єдиним регулятором. Вибір учинків здійснюється за участю всіх елементів складної біосоціальної системи, якою є людина. Значну роль відіграє підструктура досвіду.

Що стосується підструктури інтелекту, волі, емоцій, то типовим для більшості жертв злочинів є бездумність та легковажність.

Підструктура біологічно активних якостей – темперамент, здібності, тип нервової системи, а також патології психіки беруть дієву участь у процесі саморегуляції, а інколи є визначними чинниками. Патологічні відхилення психіки обумовлюють можливість стати жертвою злочинів.

Одним із факторів, що сприяє детермінації віктимної поведінки, є особистісно-психологічні якості, що існують у кожній конкретній людині, які виражаються в суб'єктивній здатності деяких індивідів ставати жертвами злочину у зв'язку зі сформованою в них сукупністю психологічних якостей ставати жертвами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна та

очевидна можливість уникнути цього. Така здатність не є природженою або незмінною. Доки не виникли необхідні умови для її реалізації, вона існує в конкретної людини тільки в потенціалі, при реалізації виявляється в потерпілого у вигляді небезпечної для самої себе поведінки, що сприяє виникненню та розвитку передкримінальної та кримінальної ситуації і полегшує злочинцю вчинення злочинних дій. Форми такої “взаємодії” різноманітні: від явної, елементарної небезпечності до прямої провокації злочинних дій. Зв’язок між злочинними посяганнями та особистісною віктимністю може бути різноманітним.

По-перше, це може бути опосередкований зв’язок “типу каналізації”, коли злочин починається незалежно від особистісної віктимності жертви, який прискорюється або успішно доводиться до кінця внаслідок або в умовах поведінки потерпілого, що сприяла цьому.

По-друге, це може бути безпосередній зв’язок, коли через свої власні якості особа провокує майбутнього злочинця і саме ця провокуюча поведінка стає приводом для вчинення злочину.

До них можна віднести стан сп’яніння в момент вчинення злочину, наявність негативних характеристик у побуті та на виробництві, розпиття спиртних напоїв спільно з особами, які в подальшому вчинять злочин. Остання обставина характерна для вчинення насильницьких злочинів, генезис яких обтяжений негативною поведінкою самих потерпілих. Також для потерпілих, які своєю поведінкою сприяли вчиненню злочину, характерні такі якості: агресивність, підвищена збудливість, нестриманість, що свідчить про соціальну неадаптованість, деспотизм стосовно близьких, незлагідність, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, нерозбірливість у виборі знайомих.

Оцінка поведінки потерпілого свідчить про те, що вона може бути не тільки аморальним вчинком, але й правопорушенням. Психічне ставлення потерпілого до своєї поведінки та її результату, у зміст якого входять разом зі змінами в об’єктивній реальності й негативні зміни у психічному стані, може бути умисним та необережним.

Сукупність якостей, що формують особистісну віктимність до різних видів злочинів, за своїм змістом неідентичні навіть в однієї особи.

Іншим фактором детермінації віктимної поведінки є рольова віктимність, що об’єктивно існує в певних умовах життєдіяльності, особливостях деяких соціальних ролей і виявляється в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від їх якостей. Ці особи можуть стати жертвами злочину лише у зв’язку з виконанням такої ролі. Реалізація такої віктимності буде лише тоді, коли злочинне посягання на особу здійснюється саме у зв’язку з виконанням ним цієї ролі, тобто коли між вибором злочинцем своєї жертви та виконанням нею своєї ролі був безпосередній причинний зв’язок. Для цього необхідні такі умови:

1) жертва обирається злочинцем у зв’язку з її соціальною роллю, коли злочинець при цьому враховує її особистісні якості;

2) у процесі злочину особиста віктимність потерпілого виявляється в тій чи іншій формі “сприяння” злочинному посяганню у вигляді поведінки, що полегшує або прискорює вчинення злочинних дій та досягнення злочинцем поставленої мети.

Вчинення злочину відносно до потенційного потерпілого залежить також від низки інших взаємодіючих віктимогенних та криміногенних факторів, що є компонентами до злочинної ситуації. У цій взаємодії зростає значимість негативної поведінки потерпілого як умови, що сприяє злочину, якщо цьому сприяє місце та час розвитку дозлочинних дій.

Сутність різноманітних механізмів взаємодії у дозлочинних ситуаціях зводиться до “віктимної провокації”, під якою необхідно розуміти наявність у поведінці жертви елементів, об’єктивно існуючих, що стали головним фактором, які обумовили відповідну, небезпечну для суспільства реакцію іншої особи.

Поведінка потерпілого є однією з обставин, що впливає на виникнення та здійснення злочинного задуму. Вірогідність стати жертвою злочину підвищується або знижується не тільки за наявності певних якостей людини, але залежно від місця, часу і стану, в якому вона перебуває, від низки умов, які становлять загалом сукупність віктимогенної обстановки.

Люди здатні завжди раціоналізувати свою поведінку, посилаючись на зовнішні обставини, що детермінують її. Ці зовнішні обставини з урахуванням особливостей індивідуальної психології своєрідно переломлюються у свідомості. Існують два середовища посилянь: перші – ґрунтовні, інші – ні. Це пов’язано, насамперед, із визначенням конкретної ролі негативної поведінки, що взаємодіє зі злочинцем у кримінальній ситуації, дає можливість визначити ступінь свободи волі суб’єкта злочину, співвідношення вибору вчинку з його необхідністю і правильно вирішити питання про вину і відповідальність за вчинене.

Неправомірна поведінка людини сприяє несприятливому формуванню особи, у подальшому за певних умов штовхаючи на зв’язок зі злочинцем, прирікаючи її у низці життєвих ситуацій на роль жертви.

Причинний зв’язок між якостями потенційної жертви та її поведінкою мають вірогідний характер. Саме цей характер дозволяє пояснити низку віктимологічних позицій. Від особи потенційної жертви та її поведінки залежить така об’єктивна категорія, як конкретна життєва ситуація. Саме вона відповідно до особистісних якостей породжує певний варіант поведінки. Особистісні якості при взаємодії з конкретною життєвою ситуацією, у якій перебуває потенційна жертва, визначають зміст та спрямованість її поведінки.

Позитивні якості особи позитивно впливають на поведінку людини. Вони сприяють критичній оцінці суб’єктом ситуації, що склалася, стримуванню його негативних емоцій, розвитку соціально позитивних форм поведінки, із багатьох варіантів поведінки вибрати найбільш безконфліктні дії в конкретних обставинах, а також свідомо. Свідомо знизити вірогідність розвитку подій

у негативному для себе з віктимної точки зору напрямі, зменшити або звести нанівець можливість стати жертвою в тій чи іншій ситуації.

Негативні якості особи, навпаки, сприяють розвитку негативних поглядів, звичок, що, у свою чергу, посилює несприятливі, негативні манери поведінки, знижує її самокритичність і притупляє самоконтроль. Носій негативних якостей найчастіше від інших може допустити необережні, а інколи і провокаційні дії, що здатні в певних умовах спричинити далеко не завжди позитивну реакцію оточуючих.

Відповідно до прийнятої кримінологічної концепції, кожний злочин являє собою наслідок взаємодії особи злочинця та об'єктивної ситуації, в якій вона опинилася. Під конкретною ситуацією (обставинами) вчинення злочину розуміється "... сукупність об'єктивних обставин, що впливають на поведінку суб'єкта безпосередньо перед учиненням злочину і супроводжуються протягом усього злочинного посягання до настання злочинного результату, полегшуючи або ускладнюючи цей процес"¹⁴. За своєю об'єктивною роллю в межах конкретної життєвої ситуації можуть виникати не тільки обставини, що сприяють злочинному посягання, ускладнюючи або нейтралізуючи її.

Особа та поведінка потерпілого є одним із найважливіших елементів, що входять до складу конкретної ситуації. Ситуація загалом, обставини, у яких перебуває потерпілий, можуть не тільки сприяти злочинній поведінці, провокувати його, а й активно перешкоджати вчиненню суспільно небезпечних дій.

До змісту конкретної ситуації вчинення злочину входять об'єктивні обставини: предмети, процеси та стосунки, що складаються між злочинцем та оточенням. До них належать і стосунки, що характеризують потерпілого як одного з елементів об'єктивної ситуації, а саме: особа потерпілого, її взаємодія з винним, сімейно-побутовим та виробничим середовищем, її моральна репутація, психологічні особливості та стан (вік, стать, стан сп'яніння), а також поведінка у формі дії або бездіяльності.

Під конкретною життєвою ситуацією розуміється певне поєднання об'єктивних життєвих обставин людини, що безпосередньо впливають на її поведінку в даний момент. У кримінологічному значенні – це подія або стан, що викликає рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння, що призводить до злочинного результату внаслідок наміру або з необережності.

Обставини життя людини, що визначають особливості ситуації, можуть бути різноманітні, наприклад, тривалий стан (приміром складні обставини в родині) або короткочасні події (конфлікт на вулиці), різноманітні вчинки інших людей або самого потерпілого.

Не тільки зміст, але і "межі" конкретної ситуації у просторі та часі різноманітні.

Кожна об'єктивна ситуація має об'єктивний зміст (він визначається подіями, що відбулися) та суб'єктивне значення (воно залежить від того,

¹⁴ Алимов С.Б. Ситуация совершения преступления и ее криминологическое значение. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1971. – С. 10.

наскільки дана ситуація пов'язана з інтересами, життєвими планами та цілями певної особи).

Об'єктивний зміст та суб'єктивне значення можуть інколи розмежовуватися. При цьому людина діє так відповідно до своїх уявлень про ситуацію, її суб'єктивного значення. У багатьох випадках ситуація є умовою віктимної поведінки особи. Реагуючи на ситуацію, що склалася, людина діє відповідно до свого характеру та поглядів. Безпосереднім джерелом вольового акту є взаємодія конкретної життєвої ситуації та якостей особи.